Не я б'ю, верба б'є.

Народна приказка

Сила Федорович Гарбуз у нашому повіті суддею; на суддю вибрало Гарбуза земство *.

З Гарбузом ми ровесники; укупі росли, грались, бились, учились; разом "вивчились", одночасно "стали на власні ноги" і пішли в життя між людей.

Сила і підлітком, і парубком був— якийсь сумний, дикий, безлюдок; тікав людей, найпаче дівчат. Сяде, було, собі в закутку самотою да все товче, коли не Фукідіда 2, дак Ціцерона 3 або Вергілія 4, насилу витягнеш, було, Силу з хати.

Сила, одначе, подавав і тоді великі надії. "З Сили буде значний учений",— говорить було наш учитель історії. "Мій Сила буде чоловік неабиякий, умітиме копійку придбати і зберегти",— говорила Силина мати. А сам Сила, було, говорить мені: "Дай тільки мені вибитися з-під батьківської кормиги та знайти собі таке діло, щоб жити не з батькових рук, тоді ти побачиш мене, тоді впевнишся — який я прихилець до народу; усі свої сили оДдам на народний вівтар".

Я слухав, вірив Силі і радів, і самого мене брала велика охота оддати і свої сили "на народний вівтар".

Вийшовши з школи на шлях життя, ми розійшлися з Силою — він взяв направо, а я наліво. Та як пішли, то й не бачилися двадцять літ.

Стрічаємось отеє недавно. Сила — з сухореброго став тілистим, огрядним, твар його червона, виголена, аж вилискується.

— Як ся маєш, Сило, як живеш? — питаю.

— Так собі, нічого; бога гріх гнівити; от тільки праці занадто вже.

— Над чим саме працюєш?

— Та хіба мало є над чим: я — гласним в земстві і в повітовому, і в губернському; я — член шкільної ради, я — мировий суддя, я і опікун; ну і своя господарка, хоч і не велика, а все ж і на неї треба і часу і праці. Ти як живеш?

— Ат! живу та хліб жую.

— Та й годі?

— А що ж більш...

— Тут ходила чутка, що ти теє... далеко був?

— Був-таки...

— І довго?

— Вісім років...

— Дак отеє тепер спочиваєш?

— А що ж більш?

— Ба! Що! Хіба за нашого часу мало що можна робити, аби б хотів: земству б послужив; ну знов суддею вибрали б... Да ти, бачу, обважнів, облінився; ось приїзди лишень до мене, я піддам тобі енергії; дивлячись на мене, і тебе закортить до роботи; а то ти обабився зовсім. Приїдеш?

— Добре.

— Гляди ж, не дляйся.

Мені подобалася Гарбузова енергічність і веселість. Зовсім не той став Сила, який був замолоду, зараз знати, що живе чоловік незалежно, самостійно; без попеченія опікунів...

Я поїхав в село до Сили.

Сила вибіг до мене назустріч, цілує мене, вітає, не знає де посадить мене, чим почастувать.

А в домі у Гарбуза неначе в раю: скрізь бронза сяє, картини і дзеркала в золочених рамах; пухкі оксамитові килими на долівці; долівка навощена, блищить — як скло. Любо!

"От чоловік уміє жити,— думаю я собі,— достатки не великі у нього: землі чи буде й чотири сотні десятин, а сім'я велика: мати, жінка, три сестри да діток семерої Яка то з'їжа, а треба ж їх і одягти, і озути; скільки то грошей на те треба! У другого б і снаги не стало, а Сила виносить і в довги не залазить. От що значить чоловік з енергією та з доброю головою..."

На другий день ранком дивлюся у Сили повен двір людей, — хто на підводі, хто пішки.

— Чого се до тебе стільки людей привалило? — питаю у Сили.

— Се все ті, що судяться...

— Чи вже ж ти за один день усіх розсудиш?

— Де ж тобі...

— Так нащо ж стільки на один день викликав?

— Я бережу людський час, не хочу щоб позви залежувалися. На сьогодні сорок позвів... Мусів покликати усіх, з свідками чоловіка більш за сотню.

Напилися чаю; поснідали, тоді Сила почав творити "суд скорий і милостивий", а я пішов собі по селу.

На третій день я встав дуже рано. Ранок був дуже гарний, ясний. Хмарки розходились і зникали десь за обрієм; сонце, викочуючись, неначе якийсь величезний рубін, розливало світ на ліс; проміння його великими снопами плило по гущавині стовбурів старих дубів, осик, осокорів і інших дерев і красило рожевою барвою папороть, що росла насупроти лісу; сиві мохи здавалися кораловими килимчиками. З листви капали рожеві каплі роси; усе повітря дихало свіжими ранковими пахощами, що самі лилися до мене в груди і пробивалися в серце. Коли я вийшов у Силин двір, учорашній натовп народу стояв на судді-ному дворі.

"Що воно за знак,— подумав я,— учора Сила судив людей і розсуджував трохи що не до пізнього вечора, а сьогодні знов скільки народу!.. Не легка праця суддіна".

Небавом усі люди підступили до рундука, до них вийшов Сила.

— Чого хочете, люде добрі? — питає їх.

— Одпустіть, паночку, нас додому; зовсім обхарчилися; хліба брали на два дні, а сидимо четвертий день,— просилися люди.

— Не моя вина, люде добрі! Не моя, голуб'ята мої! Не я вас кликав сюди, а закон; не я вас держу, а закон,— ласкаво відповів Сила, дивлячись на мене.

— Ще коли б не така робоча година, то б ще — сюди й туди, а то ж... трава, пане, горить, час косити, вдруге літо не буде... Одпустіть, паночку, а позви наші нехай уже полежать, доки обробимося хоч трохи.

— Не можна так! Не можна, люде добрі; я сам розумію, що вам тепер сутяжно нидіти отут, а там не гребене сіно лежить, та що ж я вдію! Не можна: закон... Викликав — мушу розсудити; тоді з богом собі і рушите куди кому треба.

— Позви не втечуть, пане, ніде не дінуться; а робочий час не стоїть.

— Знаю, братику! Добре знаю, що тепер дорогий час, та що ж діяти... кажу вам: не я, а закон — закон на всяк час однаковий — і на зиму, і на літо... Підождіть, голуб'ята, більше ждали, а не розсудившись, не йдіть, бо за се закон покарає вас пенею.

— От притча, дак притча.

— Еге! Отак допозивайся: ні собі хліба, ні кобилі сіна, і попасти ніде... хоч ляж та й плач.

— Нехай би вже терпіли ті, що позиваються, а за що ж ми, свідки, отак караємось?..

— Так.., з доброго дива...

— Справді, диво! Сиди не ївши, а дома робота плаче.

— Зате в гурті веселіше...

— Бодай би тому, хто поставив мене за свідка, отак весело було на тім світі.

— Чого ти, навіжений, лаєшся, я жартома, а ти...

— Не до жартів, коли в шлунку аж гуде.

Так гомоніли люде, а Сила не чув того гомону, бо творив суд скорий до самого обіду.

По обіді — дивлюся — людей не видно.

— Усіх розсудив? — пиїаю у Сили.

Де тобі! ПоловинуНльки; ще днів на три стане... трудно народові!.. Недогадливе наше земство; на наш повіт треба б не три, а шість, щонайменше, участків; а на літо двічі стільки, щоб людям не приходилося під робочий час надовго і далеко забиватися...

— Де ж отеє люде? Відпустив ти їх?

— Люде!.. Морока мені з ними! Відпустити не можна; ну і мушу не тільки судити, а ще й годувати: воно чогось та стоїть прохарчувати отаку громаду да коней з двадцятеро! Та що ж вдієш, не нарікаю; друг друга тяготу носите; ми повинні запомагати народові: ліпше я прохарчую їх день-другий, ніж їм ходити чи їздити по двічі до мене; іншому верстов шістдесят буде.

Мене взяла така вдячність до Сили, що я трохи не кинувся цілувати його і нехотя згадав собі його молоді, колишні обіцянки. "Певен Сила в своєму слові",— подумав я.

А Сила говорив далі:

— Нелегка річ бути суддею; але мене тішить свідомість, що й з мене є народові сяка-така користь; що по спромозі і я запомагаю поліпшити економічний побит народа, не так як мої товариші. І стоїть же наш злидар-народ запомоги! Чи мало ж він перетерпів і терпить! Мене дивує: де у нього терпець той береться! А на нього брешуть та й брешуть. От нещодавно читав я десь, мабуть, в "Московских" 5, що наш народ не засвоїв собі пошанування чужого, найпаче громадського добра: чи се ж не поклеп? От тобі зараз доказ на те, слухай: ніхто з тих, що поприходили судитися до мене, не хоче дурно їсти мого хліба, кожен просить роботи... ну робота з них звісно вже яка: тяп да ляп; аби косу чи сокиру в руках держати; та тут важно не робота, а бажання праці; соромливість їсти дурно чулсий хліб!.. Хіба не так?

— Авжеж, так.

Сила знов пішов творити суд, а я на степ. Бачу: величезна валка косарів.

— Здорові були! — привітав їх.— Поможи боже!

— Дякуємо.

— Чию траву косите?

— Гарбузову, суддіну.

— Толокою?

— Ще й якою! Такою толокою, що бодай би його ніхто не діждав отак толокувати, як отеє ми...

— Чому се так?

— Так! Розпитайте заднього, а то отаман почує... ну його. Закортіло мене розпитатися. Тямлячи трохи вдачу наших

селян, я почав здалека, та слово по слові по нитці дійшли до голки. Сьогодні, ледві встав Сила з ліжка, люде, яких він викликав на суд, почали знов благати його, щоб пустив їх сьогодні по домівках; а Сила їм своє, учорашнє: "Не я вас держу, закон держить". Люде йому: "їсти в нас нічого". А він їм: "Чому ж харчів не набрали; хіба не знаєте: їдеш на день, бери на тиждень. Я і нагодував би вас, дак певен, що ви не захочете їсти мій хліб дурно, наче старці ті; соромно ж! А от, коли вже на те пішло, так ідіть на роботу до мене в степ, доки позову на суд". Не що робити: пішли; поневолі підеш, коли в шлунку скиглить. Хто косить, хто копиці кидає; жіноцтво або гребе, або тютюн пасинкує; робота про всіх знайшлася... Отаким чином — заким суддя Гарбуз розсудить — Сила Гарбуз має робітників, а люде мають харчі... Друг друга тяготу носять... Нема ні дармоїдства, ні сорому людям; люде роблять і знають,

що "не суддя, а закон тому винен". Того ж дня повернув я до господи.

Попасуючи коней, чув я, як біля шинку прохожі люде гомоніли, що з того часу, як став Гарбуз суддею (шостий рік вже), він майже зовсім не наймає ні косарів, ні гребців, ні женців. "Народна любов,— думав я,— запомагає йому". Але шинкар Лейзар перебив мою думку і мовив:

— Нащо йому наймати? У нього закон і косить, і жне, і молотить...

— Ні,— відповів хтось з людей,— не закон, а люде йому роблять: навикликає людей на суд, а вони в подяку йому і покосять, і погребуть... Народ привик вже до сього і не дуже ремствує...

Он яким чином Сила "поліпшує економічний побут темного народу"... Хіба се не заслуга Силина?

На третій тиждень у неділю Сила провідав і мене на хуторі. Мене якась недовідома сила одвернула од нього, але умови гостинності, сусідства, товаришування замолоду... Треба вітати гостя.

Вітаю... Сидимо, балакаємо.

Звісно, я пильную говорити про свої хуторянські обставини: про тютюн, косовицю, жнива; про численні свята, про жидівсько-шинкарське ярмо, про конокрадство...

Сила слухає; відповідає якось неначе нехотя і все закидає "ліберальні" слова про політику.

— На біса,— каже,— здалася нам ота Хіва...6

— То стежка в Індію...

— До Індії нам що? Тільки людей нівечимо; наче у нас свого мало... Отсі "владенія" в Америці продали 7 і добре зробили... А Ташкента не продамо; на нього купця не знайдемо; кому його треба... Он прочитай, що пише Щедрін...8

— Щедрін жартує...

— Нехай собі й жартує, а все ж з чогось він да взяв... І почав Сила ганьбити. Особливо допікав він ганьбою людям

помершим уже або дуже далеким: згадав і Наполеона з Седаном 9, і Бісмарка з Лотарінгією 10, і Базена 11 з Мецом...12 пробрав і папу бідолашного, і Гербста 13, але японського мікадо похвалив, а Гарібальді14 наградив епітетом "лежебока"; чому, каже, він досі не рушає одібрать Трієст? Тому, що лінощі не дають...

Завзято розбалакався Сила! Я отеє переб'ю його річ, скажу: "Тривай! Чого ти ченчикуєш до Трієста та Рима; обернися да подивись ближче; згадай, що й на Січі мудрий німець картопельку садить 15..." Так де! Сила про наші хатні справи і слухать не хоче.

Невдовзі приїхав мій сусіда, піп Гречка. Розмова перемінилася. Отець Василій — своїм звичаєм — заходився зараз бідкуватися про своє убожество, зв'язуючи його з "упадком віри вообще".

— Віри в народі поменшало; штунда заводиться... народ одбився од церкви, служителів її не шанує, акафістів не

наймає; сорокоустів не править; за вінчання, наче на глум, дає "трьошника", а є й такі, що й до сповіді не ходять... Яка сьому причина?.. Еге! А без віри, без благочестія усі погибнемо!..

Сила глумливо потурає попові і звертає річ на Калька 16, на Ледоховського 17... говорив він, говорив, говорив багацько; нарешті накинувся на Вільгельма; що він нівечить Познань-щину 18... Потім перевів бесіду на демократію, на соціалізм, на Бебеля 19 та як утне:

— Ніколи сонце не сходило з заходу, і не зійде звідтіль довіку; отак і сонце побиту економічного: коли судилося йому зійти, коли засяє світ справедливості, дак не звідкіль більш, як зі сходу, з Росії...

— Може... а проте Іркутськ, Якутськ ще більш на схід...

— Говори!.. Ти зауваж на те, що тільки у нас і єдине у нас на цілу Європу усі реформи заложені і закладаються на певному грунті демократичному.

Я подивився на долівку; жінка моя, слухаючи Силину бесіду, дивилася у вікно на курчат та на город, щоб не заскочило туди теля, а отець Василій гладив свою широку бороду та щось шепотів; судячи по тому, як двигтіли у нього пружки губ, мені здалося, що він шепотів: "Аще возьму крила і полечу в послєднія моря..."

— А по-твоєму, не так? — спитав мене Сила.

— По-моєму, час би вже "хліб наш насущний...".

— Зараз, зараз, я вже казала Опанасові, щоб давав борщ— промовила жінка.

Сила запалив люльку і знов за демократію, вже за робочих.

— Тепер,— каже,— скрізь по світах робоче питання на черзі, воно переверне догори дном усю Європу, а нас мине, бо у нас нема і не буде робочого пролетаріату; наш народ забезпечений земельними наділами; наш народ шанує чужу власність; у нас панує не фабричний промисел, а хліборобство; нема у нас жмикрутів-фабрикантів; наше царство — з краю до краю царство мужиче; у нас найбільший аристократ — в душі мужик і рідний брат простого селянина... У нас кожна інтелігентна людина радо запоможе мужикові; ми не вміємо, не в наших звичаях експлуатувати працю темного мужика...

— Ось, ну, Сило, по чарці перед борщем...

— Зараз, дякую... От тільки ще одно слово: задля нас мужикова праця святощі... Чи так, батюшка, отче Василю?

— Мужик — гадина; ні страху, ні віри у нього нема,— відповів батюшка.

А я згадав собі як у Сили "закон" і косить, і жне.

— Прошу до столу,— озвалася жінка...

1873, Кам'янка, Прилуцькіого повіту

1 Земство — органи місцевого самоврядування, які були створені її частині губерній європейської частини Російської імперії, а також на Лівобережній І Південній Україні відповідно до земської реформи 1864 р. Земства, діяльність яких повністю була підпорядкована місцевим органам царської влади, займалися господарськими справами, початковою освітою, медичними закладами, шляховим господарством, статистикою.

2 Ф у к і д і д (бл. 460— бл. 400 до н. е.) — давньогрецький історик. Автор "Історії" (у 8-ми кн.), в якій на основі власних спостережень та свідчень очевидців висвітлив події Пелопоннеської війни (431 — 404 до н. е).

3 Ціцерон Марк Туллій (106—43 до н. е.) —давньоримський політичний діяч, оратор, філософ і письменник. Промови Ціцерона на захист республіки вважаються зразками ораторського мистецтва.

В е р г і л і й Марон Публій (70—19 до н. е.) — римський поет. Переробки його поеми "Енеїда" відомі в багатьох літературах світу.

5 ...ч итав я десь, мабуть, у "Московски х"...— Йдеться про газету "Московские ведомости", що виходила в Москві протягом 1756— 1917 рр. З 1863 р. мала реакційне спрямування.

6 На біс а... здалася нам ота Хів а...— У 1873 р. російські війська вступили на територію Хівинського ханства, внаслідок чого його хан визнав васальну залежність від Росії.

7 ..."в ладенія" в Америці продал и...— Царський уряд у 1867 р. продав Сполученим Штатам Америки за 7,2 млн. доларів Аляску разом з Алеутськими островами, в освоєнні і заселенні яких величезну роль відіграла Росія.

8 Он прочитай, що пише Щедрі н...— Натяк на цикл сатиричних нарисів російського письменника Михайла Євграфовича Салтикова-Щедрі-на (1826—1889) ("Господа ташкентцы", "Что такое ташкентцы?", "Митрофа-ны", "Ташкентцы приготовительного класса"), що протягом 1869— 1872 рр. друкувались на сторінках журналу "Отечественные

записки", а в 1873 р. вийшли окремою книжкою під загальною назвою "Господа ташкентцы". Приводом для появи цих блискучих сатиричних узагальнень письменника стали події, що відбувалися після оволодіння Росією великих територій у Середній Азії. У Ташкент, завойований Росією 1865 р.,— центр нового Туркестанського губернаторства швидко хлинула орда чиновництва, яке зайнялось відвертим грабуванням місцевого населення, присвоєнням асигнувань, виділених на казенні потреби. Створені Салтиковим-Щедріним сатиричні типи "ташкентців" глибоко відбивають внутрішню суть подібних явищ.

9 ...з гадав і Наполеона з Седано м...— Йдеться про так звану Седанську катастрофу: під час франко-прусської війни 1870—1871 рр. французька армія, оточена в районі Суданської фортеці, де тоді перебував і Наполеон III, змушена була капітулювати.

10 ...Б ісмарка з Лотарінгіє ю...— Одним із наслідків франко-

прусської війни 1870—1871 рр., яка завершилась повною поразкою Франції,

було відторгнення від Франції Лотарінгії і приєднання її до Німеччини.

Ця війна була спровокована і організована міністром-президентом Пруссії

Отто Бісмарком фон Шенгаузеном (1815—1898), який здійснював політику

возз'єднання Німеччини "залізом і кров'ю" під егідою Пруссії.

11 Базен Ашіль Франсуа (1811 —1888) —французький військовий

діяч, маршал Франції. Під час франко-прусської війни 1870 —1871 рр. команду-

вав III корпусом, а згодом Рейнською армією. Попавши в оточення, він

здав місто Мец з 173-тисячною армією, за що 1873 р. був засуджений до

смертної кари, пізніше заміненої двадцятилітнім ув'язненням.

12 Мец — одне з найбільших міст Лотарінгії, адміністративний центр

департаменту Мозель.

13 Гербе т Едуард (1820—1892)—австрійський юрист, політичний

діяч, відігравав помітну роль у політичному житті Австрії. Один час був

професором філософії права у Львівському університеті. Як міністр юстиції

Австро-Угорщини (з 1867 р.) домігся відміни арешту за борги і введення

суду присяжних щодо злочинів проти законів про друк. Після смерті йому

встановлено пам'ятник у парламенті.

14 Гарібальді Джузеппе (1807—1882) — італійський революціонер,

керівник національно-визвольного і демократичного руху в Італії.

15 ...н а Січі мудрий німець картопельку садит ь...—

Слова із твору Т. Шевченка "І мертвим, і живим..." (1845).

16 ...звертає річ на Калька...— Очевидно, мається на увазі

Міхал Кайка (1858—1940) —польський поет, журналіст і громадський діяч

на Мазурщині. В останні десятиліття XIX ст. активно виступав на захист

польської мови та проти онімечення в північно-східних польських землях

(Мазурщини), які перебували тоді у складі Прусії.

17Ледоховський Мечислав (1822—1902)—діяч католицької церкви у Польщі. З 1865 р.— архієпископ познанський, у 70-х роках активно виступав за національно-релігійні права поляків у Познаньщині, захопленій Пруссією. З 1873 р. призначений папою примасом Польщі, з 1875 р.— кардинал. У 1876 р.

висланий з Німеччини. Перебуваючи в Римі, очолив антинімецьку партію, а в 1892 р. був призначений папою префектом конгрегації по розповсюдженню католицької віри.

18 ...н акинувся на Вільгельма, що він нівечить По-

знаньщину...— На польських землях (Познаньщина), захоплених Прус-

сією в результаті поділів Польщі, активно здійснювалась політика онімечування

польського населення. Таку політику проводив і Вільгельм I (1797—1888),

король Пруссії (1866—1888) та імператор Німеччини (1871—1888).

19 Бебель Август (1840—1913)—діяч німецького і міжнародного

робітничого руху, один із засновників і керівників німецької соціал-демокра-

тичної партії і 2-го Інтернаціоналу.